

СТАНОВЛЕННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ СТУДЕНТІВ: СУБ'ЄКТНИЙ ПІДХІД

А. М. Горянська, В. П. Пісоцький, м. Ніжин

Проаналізовано взаємозв'язки становлення комунікативної толерантності студентів з такими суб'єкними властивостями, як відповідальність, самоприйняття, саморозвиток та самоактуалізація; визначено рівень їх вияву і динаміку розвитку на різних курсах та гендерні відмінності. Зафіксовано позитивні зміни в розвитку потреби студентів у самоактуалізації та в готовності до самовдосконалення; щодо інших показників чіткої позитивної динаміки не виявлено. З'ясовано, що більшість досліджуваних мають проблеми із самоприйняттям, що негативно позначається на рівні їхньої комунікативної толерантності. Поведінковий компонент комунікативної толерантності студентів віднесено до зони нестійкої толерантності, яка характеризується амбівалентністю ставлень до іншого. Зроблено висновок, що внутрішню основу активної (диспозиційної) комунікативної толерантності студентів становить досить добре сформований комплекс їхніх суб'єктивних властивостей.

Ключові слова: соціокультурна толерантність, комунікативна толерантність, самоприйняття, відповідальність, самоактуалізація.

Проблема. Наразі українське суспільство переживає глибоку системну кризу, що виявляється в край небезпечному загостренні конфліктних соціально-економічних, політичних, ідеологічних, релігійних, морально-психологічних відносин. Шлях до суспільної згоди й миру в громадянському суспільстві пролягає через принципове розв'язання проблеми толерантності, в якій тісно переплітаються діалектичні суперечності між особистою свободою і соціальною справедливістю, культурною й національною ідентифікацією та посиленням глобалізаційних викликів. Культивування в плюралістичному суспільстві соціокультурної толерантності, що є умовою успішної соціалізації та адаптації індивідів, засобом соціально-нормативної регуляції стосунків через оцінювання суб'єктом думок, дій та вчинків інших, не схожих на нього людей, стає пріоритетним завданням для освіти на всіх рівнях.

У працях О. Г. Асмолова, І. Д. Беха, О. А. Гриви, І. М. Пчелінцевої, А. Г. Скок, О. Б. Столяренко, Ю. В. Тодорцевої наголошується на необхідності переходу вищої школи від авторитарної парадигми до гуманістичної, що вимагає суттєвого підвищення рівня толерантності свідомості й комунікативної культури учасників освітнього процесу. Сучасна молода людина, потрапляючи в драматичні ситуації зіткнення цілей, інтересів, світоглядних орієнтацій, має стати виразником ідей гуманності, діалогу, виробити

в собі тверду етичну позицію протидії злу ненасильницькими засобами. У студентської молоді актуалізація проблеми толерантності відбувається насамперед у сфері міжособового спілкування. Дослідження О. Г. Асмолова, В. В. Бойка, С. Л. Братченка, І. Б. Гриншпун, Г. С. Кожухар, А. О. Реана, Г. В. Солдатової показали, що становлення толерантної свідомості тісно пов'язане зі зміною соціальних стосунків, розширенням сфери контактів, набуттям комунікативної компетентності, усвідомленням своєї індивідуальності, его-ідентичності, з опануванням діалектичного мислення, розвитком особистісної рефлексії як механізму виходу системи "Я" за власні межі, а також суб'єктності як основи активної толерантності. За І. Б. Гриншпун, суб'єктність, як утілення внутрішнього світу особистості, є її базовою характеристикою, що забезпечує виконання таких специфічних функцій, як цілісність, активність, саморегуляція, саморозвиток, автономність, відповідальність, цілеспрямованість, унікальність (див. [5]).

Однак залишається ще не вирішеним питання про роль і специфіку впливу окремих суб'єктних характеристик на розвиток толерантності студентів упродовж усього періоду навчання у ВНЗ. З'ясувавши це питання, ми відтак зможемо виявити системотвірний компонент суб'єктної основи толерантності.

Мета статті: визначити психологічні особливості розвитку толерантності студентів у взаємозв'язку зі змінами, що відбуваються в їхній самосвідомості; обґрунтувати припущення, що системотвірним компонентом суб'єктної основи толерантності є самоприйняття, високий рівень якого разом з відповідальністю, саморозвитком та самоактуалізацією становить інтрасуб'єктне підґрунтя формування диспозиційної толерантності юнацтва.

Диспозиційна толерантність (терпимість-позиція) – це обов'язково суб'єктне явище, це стійка система гуманних ставлень, позитивних настановлень, яка передбачає готовність і здатність розуміти та приймати самого себе і своє оточення, знання соціально-психологічних закономірностей і механізмів соціальної перцепції, готовність суб'єкта до перебудови неадекватних настановлень і стосунків, уміння розпізнавати й регулювати емоційні стани, застосовувати технології ефективної взаємодії, інтерес до саморозвитку й самовдосконалення.

Емпіричне дослідження психологічних особливостей розвитку суб'єктних властивостей (ауто толерантність, відповідальність, саморозвиток, самоактуалізація) і толерантності студентів проводилося на базі Національного державного університету імені Миколи Гоголя. До загальної вибірки увійшли 398 студентів-гуманітаріїв 1–5 курсів.

Ауто толерантність (самоприйняття) передбачає здатність суб'єкта до рефлексії своїх цінностей і настановлень та готовність до їх зміни. Поєднуючись із прийняттям іншого, вона утворює основу конгруентності

стосунків. На думку І. Д. Беха [1], самоприйняття не заперечує факту функціонування негативних утворень та їх негативного емоційного оцінювання. Виникаючи на основі знань про себе, детального аналізу своїх сильних та слабких якостей, їх усвідомленої оцінки, це емоційне явище значною мірою стимулює особистісний саморозвиток.

Диспозиційну толерантність вирізняє також стійке прагнення до самовдосконалення, саморозвитку, максимальної реалізації своїх можливостей. Усі ці властивості об'єднує поняття самоактуалізації. За А. Маслоу, це “можливість вибору, особистісного зростання, можливість приймати себе та інших такими, які вони є, можливість для налагодження з оточенням доброзичливих стосунків” [2, с. 187]. У цьому процесі поєднуються дві лінії людського буття – самопізнання та саморозвиток. Самоактуалізація сприяє всебічному розкриттю особистісного потенціалу людини, усвідомленню і прийняттю свого “Я”, вияву особистісних якостей, які активізують цілепокладання, подолання труднощів й ефективне розв'язання життєвих та професійних проблем.

Внутрішню регуляцію толерантного ставлення особистість здійснює через усвідомлення і покладання на себе відповідальності за розвиток стосунків, керуючись при цьому своїми ціннісними орієнтаціями і моральними переконаннями. У гуманістичній традиції відповідальність розуміється як усвідомлення людиною своєї здатності бути причиною змін (або протидії негативним змінам) у довкіллі та власному житті, а також як свідоме управління цією здатністю. За А. О. Реаном, відповідальність (інтернальний локус контролю) разом із свободою, терпимістю та позитивним мисленням становлять фундамент особистісної зрілості [3]. Внутрішній локус контролю пов'язує відповідальність із прагненням до дії та передбачає активне переживання власного “Я”.

Для дослідження ауто толерантності було застосовано “Методику визначення міри згоди із собою” [4], яка діагностує рівень суб'єктивних перешкод, що заважають повноцінному самоприйняттю та самоповазі. Результати показують, що найчисленнішою є група студентів, які приймають себе лише частково (72% усієї вибірки). Такі особи час від часу відчують невдоволення собою, витрачають свою енергію на внутрішню неконструктивну боротьбу, прагнуть неодмінно змінити себе, схильні недооцінювати свої можливості.

Другою за чисельністю (16%) є група студентів, у яких низький рівень прийняття себе та згоди із собою. Переживаючи гострий внутрішній конфлікт, вони перебувають у полоні стереотипів і забобонів, сумніваються у власних силах, часто вдаються до самокартання та самозвинувачення.

Найменшою (12%) є група досліджуваних з добре розвинутою ауто толерантністю. Такі студенти зазвичай перебувають у згоді із собою, усвідомлюють свої переваги і недоліки та довіряють собі, уміють знахо-

дити конструктивний вихід з важких ситуацій як особистого, так і між-особового характеру, відчувають у собі джерело сили та підтримки навіть тоді, коли інші цю силу вважають слабкістю. Їхнє толерантне самоприйняття позитивно позначається на прагненні до саморозвитку, самопізнання та самовдосконалення. Статистичний аналіз не виявив значущих відмінностей між курсами і рівнем самоприйняття юнаків та дівчат.

Самоприйняття особистості більшою мірою сприятиме розвитку комунікативної толерантності суб'єкта, якщо воно поєднується з прагненням студента до саморозвитку та самовдосконалення. Готовність до саморозвитку, бажання пізнати себе та прагнення до самовдосконалення досліджувалися за методикою “Готовність до саморозвитку” В. Л. Павлова (див. [4]). Вона має три шкали, які відображають рівень готовності (високий, середній та низький) до самопізнання, самовдосконалення та сумарну шкалу готовності до саморозвитку.

Отримані дані (табл. 1) свідчать про невиразну динаміку зростання цих показників.

Таблиця 1

Психологічні особливості готовності до саморозвитку, самопізнання та самовдосконалення студентів

		Низький рівень		Середній рівень		Високий рівень	
		п	%	п	%	п	%
Готовність до само-розвитку	1-й курс (n=130)	6	5	81	62	43	33
	2-3-й курси (n=133)	7	5	89	67	37	28
	4-5-й курси (n=135)	7	5	79	58	49	37
Готовність до самопізнання	1-й курс (n=130)	15	12	62	48	53	40
	2-3-й курси (n=133)	13	10	67	50	53	40
	4-5-й курси (n=135)	15	11	66	50	54	39
Готовність до само-вдо-скона-лення	1-й курс (n=130)	42	32	44	34	44	34
	2-3-й курси (n=133)	33	25	64	46	39	29
	4-5-й курси (n=135)	35	26	52	39	48	36

Як і у випадку із самоприйняттям, найбільший відсоток студентів відповідає середньому рівню готовності до саморозвитку, самопізнання та самовдосконалення. Статистично достовірної різниці між курсами за показниками готовності до саморозвитку не виявлено. Разом з тим просте-

жуються деякі відмінності в їх динаміці. Так, рівень готовності до самовдосконалення студентів 2–3-го курсів виявився значно нижчим за той самий показник у студентів як першого, так і старших курсів. Це стосується і готовності до саморозвитку (сумарний показник) студентів 2–3-го курсів. Найвищу готовність до саморозвитку саме за рахунок самовдосконалення продемонстрували студенти 4–5-го курсів. Як видно з таблиці 1, готовність студентів до самопізнання упродовж їхнього навчання не виявляє чіткої динаміки.

Статистичний аналіз відмінностей між прагненням до саморозвитку юнаків та дівчат показав вищу готовність юнаків до самовдосконалення (1-й курс: $t = 2,6$ при $p \leq 0,05$, 2–3-й курси: $t = 2,5$ при $p \leq 0,05$, 4–5-й курси: $t = 2,6$ при $p \leq 0,05$), а також готовність до саморозвитку (1-й курс: $t = 2,0$ при $p \leq 0,05$, 2–3-й курси: $t = 2,1$ при $p \leq 0,05$, 4–5-й курси: $t = 2,4$ при $p \leq 0,05$).

Самоприйняття особистості, її прагнення до саморозвитку, самовдосконалення тісно пов'язані із самоактуалізацією як потребою особистості максимально розвинути і втілити в життя свої творчі здібності й таланти. Дослідження самоактуалізації проводилося за методикою “Короткий індекс самоактуалізації” [6]. За результатами методики більшість досліджуваних виявляють потребу в самоактуалізації на середньому рівні. Приблизно третина усієї вибірки (28,7%) активно прагне до реалізації свого особистісного потенціалу, поважаючи при цьому себе та інших. Особливо тут виділяються першокурсники, які прийшли до університету, сповнені високих надій та прагнень знайти істину і всебічно розкрити себе. Серед них узагалі немає осіб з невиявленою та нестійкою потребою в самоактуалізації.

Серед студентів 2–3-го курсів, порівняно з іншими групами, найбільша частка осіб із середнім (71%) та нестійким (9%) рівнями потреби в самоактуалізації, тоді як досліджуваних із стійким рівнем цієї потреби виявилось суттєво менше (20%). Середнє арифметичне потреби в самоактуалізації знову ж таки найвище в першокурсників, а у студентів 2–3-го курсів його значення мінімальне. Частина студентів 2–5-го курсів (9% і 7% відповідно) взагалі не виділяє потребу в самоактуалізації як значущий мотиваційний фактор, що може свідчити про певне “приземлення” інтересів і прагнень таких студентів, їхню невпевненість у собі, деяку упереженість, ригідність, надмірну залежність від інших.

Особливості покладання відповідальності визначалися за методикою “Рівень суб’єктивного контролю” Дж. Роттера (табл. 2).

Таблиця 2

Психологічні особливості локусу контролю студентів

	Сер. арифм.	Екстернальний		Невизначений		Інтернальний	
		п	%	п	%	п	%
1-й курс (n=130)	23,4	1	0,8	125	95,9	4	3,3
2-3-й курси (n=133)	24,8	1	0,9	124	92,8	8	6,3
4-5-й курси (n=135)	24,8	3	1,9	118	87,6	14	10,5

Виходячи із завдань дослідження, ми використали лише загальну шкалу інтернальності/екстернальності. У результаті було виявлено такі особливості розвитку відповідальності у студентів різних курсів: переважна їх більшість має середній (невизначений) рівень локусу контролю, інтернальний та екстернальний локуси контролю від першого до старших курсів виявляють тенденцію до зростання.

Загалом студенти-екстернали становлять найменший відсоток досліджуваних, що можна розцінювати як позитивний факт, оскільки надмірна схильність до зовнішнього локусу контролю пов'язана з рисами, які несумісні з повноцінними толерантними стосунками. Зокрема, це невпевненість у своїх можливостях, неврівноваженість, прагнення на невизначений термін відкласти реалізацію своїх намірів, тривожність, підозрілість, конформність та агресивність.

Кожна підвибірка представлена певним відсотком студентів-інтерналів, що, як правило, краще ознайомлені із ситуацією, ніж екстернали, користуються більшою популярністю й займають кращі позиції в системі міжособових стосунків, більш упевнені в собі й терпиміші до недоліків і помилок інших. Перевірка статистичної різниці виявила підвищення рівня інтернальності студентів 2-3-го курсів порівняно з першокурсниками ($t = -2,1$ при $p \leq 0,05$). Хоча кількість інтерналів серед старшокурсників також зростає, статистично це не підтверджується. Юнаки в цій підвибірці більше схильні до інтернальності, ніж дівчата ($t = -2,9$ при $p \leq 0,01$).

Щоб з'ясувати загальну картину розвитку суб'єктних властивостей толерантності студентів, було здійснено порівняння частки середніх арифметичних величин щодо максимально можливого для відповідного показника значення (рис.).

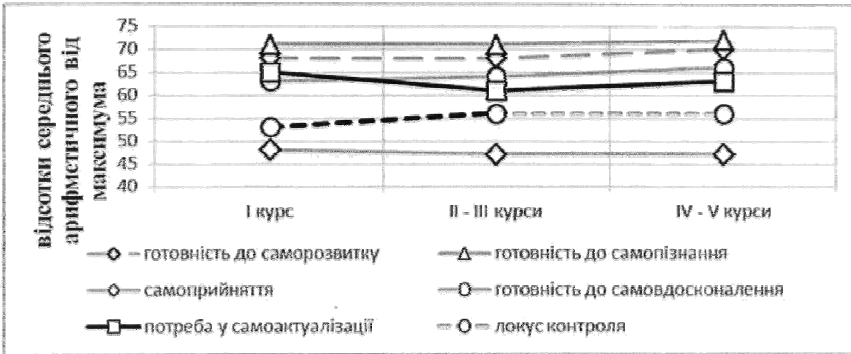

Рис. Розвиток суб'єктних характеристик толерантності студентів

Отже, жодна із суб'єктних властивостей толерантності не виявляє чіткої позитивної динаміки. Як було вже зазначено, статистично значущими є зміни лише в розвитку потреби в самоактуалізації та в готовності до самовдосконалення. Проте динаміка цих показників також непослідовна: порівняно з першокурсниками у студентів 2-го курсів спостерігається помітне зниження потреби в самоактуалізації, а її показники у студентів 4–5-го курсів навіть не досягають рівня першокурсників. Зафіксовано підвищення рівня відповідальності у студентів 2–3-го курсів порівняно з першим курсом, але цей показник на 4–5-му курсах не зростає. З огляду на розвиток ауто толерантності найбільші труднощі виникають у зв'язку з недостатнім самоприйняттям, що властиво всій вибірці. До позитиву слід віднести високі загальні показники готовності до самопізнання та саморозвитку, яку за відповідної мотивації можна спрямувати в річище розвитку конструктивних толерантних якостей особистості.

Кореляційний аналіз засвідчив, що типовим для студентів усіх курсів є зв'язок суб'єктних характеристик з локусом контролю, який фактично утворює розгалужену систему зв'язків з усіма іншими суб'єктними властивостями. У першокурсників локус контролю поєднується із самоприйняттям ($r = 0,49$ при $p \leq 0,01$), прагненням до саморозвитку ($r = 0,51$ при $p \leq 0,01$) та готовністю до самовдосконалення ($r = 0,51$ при $p \leq 0,01$). Показники методики "Готовність до саморозвитку" також мають свої внутрішні зв'язки: прагнення до саморозвитку першокурсників пов'язане з їхньою готовністю до самопізнання ($r = 0,46$ при $p \leq 0,01$) та готовністю до самовдосконалення ($r = 0,77$ при $p \leq 0,01$). З готовністю до самовдосконалення позитивно корелює їхнє самоприйняття ($r = 0,41$ при $p \leq 0,01$). У студентів 2–3-го курсів, порівняно з першокурсниками, зв'язки локусу контролю із суб'єктними властивостями зберігаються: із самоприйняттям ($r = 0,38$ при p

$\leq 0,01$); з готовністю до саморозвитку ($r = 0,35$ при $p \leq 0,01$) та самовдосконаленням ($r = 0,36$ при $p \leq 0,01$). Показники методики “Готовність до саморозвитку” у студентів 2–3-го курсів також мають свої внутрішні зв’язки: зокрема, прагнення до саморозвитку пов’язане з готовністю до самопізнання ($r = 0,53$ при $p \leq 0,01$) та готовністю до самовдосконалення $r = 0,71$ при $p \leq 0,01$). У старшокурсників знову посилюються зв’язки локусу контролю з готовністю до саморозвитку ($r = 0,55$ при $p \leq 0,01$), готовністю до самовдосконалення ($r = 0,54$ при $p \leq 0,01$) та самоактуалізацією ($r = 0,30$ при $p \leq 0,01$). Інтернальність студентів 4–5-го курсів також позначається на їхніх комунікативних настановленнях ($r = -0,39$ при $p \leq 0,01$), а також на відносно помірному рівні відкритої жорстокості ($r = -0,42$ при $p \leq 0,01$). Типовою є наявність внутрішніх зв’язків між показниками методики “Готовність до саморозвитку”: прагнення до саморозвитку прямо пов’язане з готовністю до самопізнання ($r = 0,47$ при $p \leq 0,01$) та готовністю до самовдосконалення ($r = 0,73$ при $p \leq 0,01$).

Аналіз психологічних особливостей розвитку комунікативної толерантності за В. В. Бойком (див. [5]) виявив, що загальний рівень поведінкового компонента толерантності (ЗКТ) студентів не виходить за межі середнього (46–90 балів): 58 балів – перші курси, 63 бали – середні курси, 57 балів – старші курси. Проте, порівнюючи ці дані з результатами, що наводить В. В. Бойко (вихователі – 31 бал, медсестри – 43 бали, лікарі – 40 балів), мусимо констатувати істотний зсув до інтолерантних значень.

Серед показників поведінкового компонента толерантності високими значеннями вирізняється невміння приховувати або згладжувати неприємні почуття в разі зіткнення з некомунікабельними якостями партнерів (табл. 3).

Таблиця 3

Особливості поведінкового компонента толерантності студентів

Показники поведінкового компонента	1-й курс (n=130)	2–3-й курси (n=133)	4–5-й курси (n=135)
схильність “підганяти” партнерів під себе	6,2	7,0	6,4
нетерпимість до дискомфорту в партнера	5,3	5,9	5,2
невміння приховувати неприємні почуття	8,0	8,1	7,0
схильність перевиховувати	60,	6,7	6,2
невміння вибачати іншому його помилки	6,6	7,3	7,1
адаптивні здібності у взаємодії з людьми	6,5	7,5	6,3
сумарний показник (ЗКТ)	58	63	57

Брак стриманості як здатності придушувати імпульсивні емоційні реакції в разі взаємодії із суб’єктом ускладненого спілкування є спільною проблемою для досліджуваних усіх курсів, що свідчить про недостатній рівень розвитку вмінь і навичок саморегуляції майбутніх педагогів. Зазна-

чимо, що гострота “емоційно-реактивного реагування” на некомунікабельні риси особистості та манеру спілкування від 1-го до 4–5-го курсів де-що знижується, але не суттєво. Відносно терпимо, без осуду, студенти здатні ставитися до партнера, який перебуває в стані фізичного або психічного дискомфорту (коли він недобре себе почуває, жаліється, нервує або шукає співчуття). Інші показники поведінкового компонента студентів мають середні значення.

Аналіз відмінностей показав, що порівняно з першокурсниками студенти 2–3-го курсів мають більш інтолерантні показники ЗКТ ($t = -2,4$ при $p \leq 0,05$) та вирізняються невмінням вибачати партнера по взаємодії ($t = -2,1$ при $p \leq 0,05$). Від студентів 4–5-го курсів вони відрізняються в гірший бік за показником “невміння приховувати неприємні почуття при зіткненні з некомунікабельними якостями партнерів” ($t = 3,2$ при $p \leq 0,001$), характеризуються менш вираженими адаптивними здібностями ($t = 2,0$ при $p \leq 0,05$) та нижчим рівнем сумарного показника поведінкового компонента толерантності ($t = 3,4$ при $p \leq 0,001$).

Гендерний аналіз виявив специфічні відмінності в поведінці юнаків та дівчат на різних курсах: юнаки 4–5-го курсів більше, ніж дівчата, схильні проявляти нетерпимість до дискомфорту, який переживає партнер ($t = 2,4$ при $p \leq 0,05$). Дівчатам усіх курсів більшою мірою притаманне бажання “підганяти” партнера під себе, робити його зручним (1-й курс: $t = -2,6$ при $p \leq 0,05$; 2–3-й курси: ($t = -2,4$ при $p \leq 0,01$; 4–5-й курси: ($t = -2,3$ при $p \leq 0,05$).

Таким чином, поведінковий компонент переважної більшості студентів перебуває в зоні нестійкої, ситуативної толерантності, яка орієнтована на цінності традиції й безпеки та характеризується амбівалентністю ставлень до іншого. Це може зумовлювати труднощі адаптивного періоду, які переживають першокурсники, негативний досвід контактів з певними категоріями людей та недостатній розвиток культури спілкування, зокрема навичок саморегуляції емоційних реакцій і почуттів (брак стриманості в контактах). Позитивної динаміки показників комунікативної толерантності від першого до старших курсів не виявлено. Найгірші результати за більшістю показників, що свідчить про гостроту проблеми толерантності, зафіксовано в студентів 2–3-го курсів. Отже, на всіх етапах навчання поведінковий компонент комунікативної толерантності студентів не зазнає істотних змін, а його рівень мав би бути вищим.

Кореляційних зв'язків суб'єктних властивостей з показниками комунікативної толерантності виявлено досить багато. У загальній вибірці самоприйняття позитивно корелює із сумарним показником комунікативної толерантності ($r = -0,36$ при $p \leq 0,01$), а також з такими її показниками, як уміння приймати й розуміти індивідуальність іншого ($r = -0,30$ при $p \leq 0,01$), терпимо ставитися до індивідуальності партнера і не намагатися “підлашто-

увати” його під себе ($r = -0,36$ при $p \leq 0,01$). Сумарний показник комунікативної толерантності (ЗКТ) позитивно корелює з прагненням до самоактуалізації ($r = -0,32$ при $p \leq 0,01$), терпимістю до фізичного і психологічного дискомфорту, в якому перебуває партнер ($r = -0,30$ при $p \leq 0,01$). Прагнення до самовдосконалення, яке передбачає орієнтацію на певний ідеал, негативно корелює з Я-еталоном ($r = -0,31$ при $p \leq 0,01$).

Типовими для всіх груп досліджуваних є показники невміння розуміти та приймати індивідуальність іншого, а також невміння приховувати неприємні почуття щодо партнерів з некомунікабельними якостями. Окрім цього, кожна вибірка виявляє свої специфічні особливості поведінки: для першокурсників особливої актуальності набувають адаптивні здібності; студенти 2–3-го курсів часто не вміють приховувати неприємні почуття, коли стикаються з некомунікабельними якостями партнерів, а старшокурсники більше схильні вдаватися до перевиховування партнера.

Толерантних студентів (5% загальної вибірки) вирізняють такі значущі кореляції: високий рівень самоприйняття негативно корелює з неприйняттям іншого та прагненням перевиховувати партнера ($r = -0,84$ при $p \leq 0,05$), інтернальний локус контролю дає негативну кореляцію з невмінням приймати індивідуальність іншого ($r = -0,66$ при $p \leq 0,05$). Це свідчить про здатність співчувати й співпереживати іншому, приймати себе й партнера без упереджень, поєднуючи внутрішню свободу і самодостатність.

Висновки. Отримані результати в цілому підтверджують нашу гіпотезу про те, що внутрішню основу активної (диспозиційної) комунікативної толерантності студентів становить досить добре сформований комплекс суб'єктних властивостей (відповідальність, самоприйняття, саморозвиток, самоактуалізація), який уможливорює конструктивно-перетворювальне ставлення особистості до потенційно конфліктних ситуацій та втілення його в суб'єкт-суб'єктних стосунках. Середні та низькі показники цих властивостей свідчать про пасивну терпимість слабкого типу. У процесі розроблення й реалізації програми розвитку суб'єктної складової толерантності студентів першочерговим завданням має стати підвищення в них рівня самоприйняття. Це відправна точка для самовдосконалення, саморозвитку, що є водночас і етапом самопізнання, і способом досягнення єдності та гармонійності особистості, і механізмом саморозвитку.

Література

1. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання: шляхи реалізації / І. Д. Бех // Початкова школа. – 2000. – № 2. – С. 62–65.
2. Маслоу А. Мотивація и личность / Абрахам Маслоу; пер. с англ. Т. Гутман, Н. Мухиной. – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2003. – 352 с.
3. Реан А. А. Акмеология личности / А. А. Реан // Психологический журнал. – 2000. – Т. 21, № 3. – С. 88–95.

4. Семиченко В. А. Психология личности / В. А. Семиченко. – К. : Вид. Ешке О. М., 2001. – 427 с.
5. Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика) : сб. науч.-метод. статей. – 2-е изд., стереотип. – М. : Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та; Воронеж : Модэк, 2003. – 368 с.
6. Шемелюк І. Я. Короткий індекс самоактуалізації та шкала ясності Я-концепції як показники особистісної зрілості / І. Я. Шемелюк // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. – № 6. – С. 26–27.

References

1. Bekh, I. D. (2000). Osobystisno zorientovane vykhovannia: shliakhy realizatsii [Personality-oriented education: ways of realization]. *Pochatkova shkola* [Primary School], 2, 62–65 (ukr).
2. Maslou, A. (2003). *Motivatsiya i lichnost* [Motivation and Personality], translated by T. Hutman, and N. Mukhynoi, 3-rd edition. St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
3. Rean, A. A. (2000). Akmeologiya lichnosti [Psychologicaly of Personality]. *Psikhologicheskii zhurnal* [Psychological journal], vol. 21, no. 3, 88–95 (rus).
4. Semichenko, V. A. (2001). *Psikhologiya lichnosti* [Psychology of Personality]. – Kyiv: Publ. Eshke O. M. (rus).
5. *Tolerantnoye soznaniye i formirovaniye tolerantnykh otosheniy (teoriya i praktika): sbornik nauchno-metodicheskikh statey* (2003). [Tolerance and formation of tolerant relations (Theory and practice): Collection of scientific and methodological articles]. 3-rd edition, stereotyped. Moscow: Publ. of the Moscow Psychological and Social Institute; Voronezh: Modek Publ. (rus).
6. Shemeliuk, I. Ya. (2000). Korotkyi indeks samoaktualizatsii ta shkala yasnosti Ya-kontseptsii yak pokaznyky osobystisnoi zrilosti [A brief self-actualization of the index and the scale of clarity of self-concept as measure of personal maturity]. *Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota* [Practical Psychology and Social Work], 6, 26–27 (ukr).

Горянская А. М., Песоцкий В. П. Становление коммуникативной толерантности студентов: субъектный подход

Проанализированы взаимосвязи становления коммуникативной толерантности студентов с такими субъектными свойствами, как ответственность, самопринятие, саморазвитие и самореализация; определены уровень их проявления и динамика развития на различных курсах, а также гендерные различия. Зафиксированы положительные изменения в развитии потребности студентов в самоактуализации и в готовности к самосовершенствованию; относительно других показателей четкой положительной динамики не установлено. Выяснено, что большинство исследуемых имеют проблемы с самопринятием, что негативно сказывается на уровне их коммуникативной толерантности. Поведенческий компонент коммуникативной толерантности студентов отнесено к зоне неустойчивой толерантности, которая характеризуется амбивалентностью отношений к другому. Сделан вывод, что внутреннюю основу активной (диспозиционной) коммуникативной толерантности студентов составляет достаточно сформированный комплекс их субъектных свойств.

Ключевые слова: социокультурная толерантность, коммуникативная толерантность, самопринятие, ответственность, самоактуализация.

Goryanska A. M., Pisotsky V. P. Formation of student subjective tolerance: a subjective approach

Correlation between the formation of the student communicative tolerance and such subjective characteristics as responsibility, self-perception, self-development and self-actualization has been analyzed in the article. Their manifestation level and the dynamics of their development in different years of studying, as well as gender differences have been identified. Positive changes regarding the development of student need for self-actualization and their readiness for self-improvement have been recorded. The other indicators do not show any definite positive dynamics. Most of the respondents have problems with self-perception, which negatively influences the level of their communicative tolerance. The behavioral component of the student communicative tolerance is located in the unstable tolerance zone characterized by the ambivalent attitude to others. It is concluded that the inner basis of the student active (dispositional) communicative tolerance is a developed complex of their subjective characteristics.

Key words: socio-cultural tolerance, communicative tolerance, self-perception, responsibility, self-actualization.